

СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ С ПРЕДИЗВИКАТЕЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА

Александър Ранев

Резюме: Децата с предизвикателно поведение са една от най-уязвимите групи по отношение на отпадане от училище, отхвърляне от общността и често са обект на физическа агресия и социално изключване. Работата с тях и оказването на подкрепа придобиват все по-голяма актуалност. Възможностите за реакция от страна на специалистите са от важно значение за ефективното овладяване на детското поведение. Настоящият материал е насочен именно към открояване на някои ефективни стратегии за справяне с предизвикателното поведение.

Ключови думи: предизвикателно поведение, поведенчески стратегии, управление на поведението, мениджмънт на класа

STRATEGIES FOR DEALING WITH CHALLENGING BEHAVIOUR IN WORK WITH CHILDREN

Alexander Ranev

Abstract: Children with challenging behaviour are one of the most vulnerable groups in terms of dropping out of school, rejection from the community and are often subject to physical aggression and social exclusion. Working with them and providing support is becoming increasingly important. The capacity of professionals to respond is important to effectively manage children's behaviour. This article aims specifically to highlight some effective strategies for dealing with challenging behaviour.

Keywords: challenging behaviour, behavioural strategies, behaviour management, classroom management

УВОД

Нарастващият брой деца с емоционални и поведенчески затруднения в училище изправя специалистите, работещи с тях, пред редица предизвикателства, свързани с подбор и прилагане на ефективни подходи, методи, стратегии за оказване на възпитателна подкрепа и овладяване

на детското поведение. Не рядко на тези деца биват поставяни етикети от типа на „агресивно дете“, „невъзпитано дете“, „хиперактивно дете“, „непослушно“ и са подложени на риск от социална изолация, малтретиране, агресия и др. в резултат на особености и неразбиране на тяхното поведение, често окачествявано като неприемливо, агресивно, асоциално, гразнецо, невъзпитано, провокативно, неуважително. Понякога учители и възпитатели подхождат дисциплинарно към поведението, която гледна точка е основана на правилата, санкциите и поощренията от тяхното спазване и неспазване. Подобен тип реакции са насочени към промяна на поведението, но без да се вземат предвид целите, мотивите, потребностите седящи зад него, поради което и резултатите са нетрайни и моментни. От своя страна позитивно ориентирани възпитателни подходи разглеждат поведението като форма на общуване, чрез която детето изразява свои цели, емоции, потребности, т.е. чрез своето поведение детето предизвиква отведен отговор от околните. Често поведенческите отклонения при отделните деца имат или твърде широк, разнообразен, или твърде тесен спектър на проявление и специалистите изпитват затруднение в диагностицирането на детето. Отчитайки тази особеност и поради по-широката му обхватност може да се приеме термина „предизвикателно поведение“. За да бъдат причислени към посочената категория, поведенческите прояви на детето е необходимо да притежават следните общи характеристики:

- *социо-културна неприемливост* – разбирането за „приемливо“ и „неприемливо“ поведение е обусловено от социо-културните особености на средата (напр. говоренето на висок глас на рок концерт е приемливо, но същото поведение в театралния салон е неприемливо);
- *устойчивост* – наличие на форми на предизвикателно поведение, които са трайни, повтарящи се и характерни за детето, а не са епизодични, моментни прояви;
- *степен на риск за детето и/или околните* – рисковите последствия от предизвикателното поведение са свързани с физическото, психическото и социалното здраве на детето или околните.

Тези характеристики оформят и следното определение: „*Дете, чиито социално неприемливи прояви са със сила, честота и продължителност, които представляват заплаха за качеството на живота или физическата безопасност на детето и/или околните*“ (Rapev, 2022), (Rapev, Nikolov, 2014). Настоящият материал цели да насочи вниманието на специалистите, работещи с деца, към различни стратегии, основани на позитивно ориентираното възпитание, за реакция и възпитателна подкрепа. Подборът е основан както на характерни за позитивните подходи стратегии, така и на изпробвани в професионалната практика на автора.

СТРАТЕГИИ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА С ПРЕДИЗВИКАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ

Децата с предизвикателно поведение са една от най-уязвимите групи по отношение на отпадане от училище, отхвърляне от общността и често са обект на физическа агресия, социално изключване. От своя страна връстниците и възрастните, работещи и общуващи с децата (родители, учители, възпитатели, социални работници и др.), също са подложени на различни рискове като например физическа и/или словесна агресия, тормоз и др. Подобни рискове налагат необходимостта от по-дългосрочни превантивни и корекционни мерки, а също и подбор на възможни моментни реакции в случаите на проява на поведението. Много често факторите, причиняващи проявите на предизвикателно поведение, са многостранни и комплексни, в това число: семейната среда, здравословно състояние, прием на медикаменти, слабости в социалните умения, конфликти с връстници, учители и др. Това предполага един по-задълбочен и обхванен подход при работата с тези деца, основан на следните общи правила:

- *разкриване и използване на положителния потенциал на детето;*
- *прилагане на индивидуален подход;*
- *екипна работа;*
- *промяна чрез дейности от ежедневието и естествената среда;*
- *подкрепа на родителите и специалистите, работещи с детето.*

Подходите за позитивно ориентирано възпитание при работа с тези деца се основават на разбирането, че поведението е мотивирано от определени причини, фактори, цели, емоции, потребности. За да бъде постигната трайна и ефективна промяна, е необходимо тези причини да бъдат установени, а подкрепата – насочена към тяхното преодоляване. Разглеждането на поведението като форма на общуване предполага да бъдат открити конкретните форми на поведение и изграждане на хипотези относно *функцията* на поведението (целта, причината). Като основни функции на поведението могат да бъдат посочени: 1) насочване на вниманието към себе си; 2) насочване на вниманието към външен обект или събитие, 3) поведение, търсещо власт и манипулация; 4) поведение, търсещо реванш; 5) бягство и страх от неуспеха; 6) поведение, търсещо награда, одобрение; 7) самостимулиращо поведение; 8) достъп до материална вещ, храна, дейност. (Emerson, Bromley, 1995), (Nikolaeva, 2012), (Ranev, Nikolov, 2014), (Ranev, 2022).

Посочените функции често са свързани и с фактори от средата, които провокират, отключват проявата на поведението. Тези фактори се наричат „отключващо събитие“, а поддържащите предизвикателното поведение последствия се наричат поддържащо последствие. За онагледяване на казаното може да се вземе следният пример:

Майка влиза в хранителен магазин. Когато минават покрай щанда със сладките храни, детето иска шоколад. След отказ от майката то се тръшка на пода и започва да крещи. В отговор майката купува искания от детето шоколад.

Форма на предизвикателно поведение – тръшкане на пода и виковете.
Вероятна функция – поведение, търсецтво власт и манипулация, достъп до вещь, предмет, храна.

Отключващо събитие – детето вижда щанда със сладките храни.
Поддържащо последствие – майката извършва исканото от детето.

Съществена особеност е, че предизвикателното поведение се проявява в естествената за детето среда, там където то прекарва ежедневието си, което предполага стратегиите за реакция от околните да бъдат прилагани в тази среда. Промяната на обстоятелствата в тази среда, непринуденият характер на дейностите в нея правят промяната естествена, а когато е постоянна – и устойчива. Наред с намесата в естествената среда многообразието от случаи и ситуации предполага и прилагане на богат набор от стратегии за справяне с предизвикателното поведение. Стратегията е общата насока на действие за постигане на даден резултат. Тази обща стратегия може да се раздели на няколко по-малки, включени в нея, подстратегии. В посочения по-долу пример общата стратегия е намеса в естествената среда (класната стая), а като допълващи и по-конкретни са: предварителен инструктаж, игнориране, припомняне, обсъждане.

Ситуация: На поставения от учител въпрос Иван нетърпеливо вдига ръка и надвиква останалите в опита си да покаже, че знае отговора. Когато учителят не го посочва, той сърдито сяда на чина, скръства ръце и отказва да продължи работата си.

Очаквани резултати: използване на думи, саморегулация.

Възможни реакции: **Вариант 1:** Преди поставяне на въпроса припомнете правилата за вземане на участие. Припомнете, че е необходимо децата да вдигнат ръка и да изчакаят посочването от учителя. Уточнете, че не е възможно всички деца да бъдат посочени, но останалите ще имат възможност да вземат участие при следваща задача и ще бъдат посочвани само учениците спазващи тези указания. **Вариант 2:** Игнорирайте поведението на ученика, като му

припомните очакваното поведение за вземане на участие.

Вариант 3: Обсъдете с ученика след края на часа поведението му и уточнете възможни начини за саморегулация в подобни ситуации.

Вариант 4: друго

В литературата могат да се намерят множество стратегии и е трудно да бъдат обхванати всички възможни (Blair, Fox, 2011), (Furman, 2007), (Nikolaeva, 2012), (Nikolov, 2020), (Ranev, 2022), (Mayer et al., 2009), (Staneva, 2017). Стратегиите не са рецепта за справяне с поведението, но дават възможност да се повлияе върху него. За успеха на приложението им от значение са техниката на изпълнение (тон, жест, мимика, интонация), ситуацията, средата, отношенията между прилагателя и детето. Примерни стратегии могат да бъдат:

- *стъпка по стъпка* – разделяне на задачата на отделни последователни части;
- *от простото към сложното* – постепенно усложняване;
- *от познатото към непознатото* – опирание на опита и възможностите на детето;
- *подкрепа в ученето* – допълнителна подкрепа от възрастен, връстник;
- *информирание* – повишаване на информираността по важни за детето/родителя въпроси относно определени рискови последици;
- *човешко е да се греша* – постигане на спокойствие и освобождаване на притеснение от евентуални грешки и неуспехи;
- *елегантен изход* – изтъкване на силните страни (напр. изразяване на възхищение от проявена сила/смелост/дързост);
- *отстраняване на публиката* – индивидуален разговор;
- *временно отлагане* – планиране на дискусия за по-късен час;
- *временно прекъсване* (тайм аут) – за успокояване на емоциите, осигуряване на защита;
- *пренебрегване* – игнориране на поведението, сякаш възрастният не забелязва поведението, оставяйки детето да се успокои само;
- *отбелязване на поведението* – извличане на поуки от поведението и създаване на групова нагласа на приемане или отхвърляне;
- *отклоняване на вниманието* – задаване на страничен въпрос, смяна на задача или дейност;
- *извънриване на неочакваното* – изгасване на лампите, свирене на музикален инструмент, пеене, говорене на стената и пр.;
- *творчески занимания и занимания с изкуство*;
- *подкрепа на желаното поведение* – благодарност на детето за проявено добро поведение, писмено благодарствено писмо, бележка, обаждане до родителите;
- *развиване на уменията за изразяване и говорене пред група*;

- *фокусиране върху минали успехи* – припомняне на факти, обстоятелства, събития, в които детето се е справило успешно;
 - *промяна на фактори от околната среда* – проветряване, почистване, премахване на гразнения, шумове, мръсотия;
 - *инструктаж за социална ситуация* – инструкции какво предстои и какво се очаква да бъде поведението (напр. предстои посещение в кинозалон), какво е подходящото поведение и какво не е;
 - *матрица на всекидневните дейности* – таблица, график, план на дейностите за деня;
 - *саморегулация* – напр. детето да опише качествата, които е необходимо да притежава човек, за да има приятели (темата: „Аз мога да бъда приятел“);
 - *от най-силната към най-слабата подбуда* (или обратното);
 - *самозаявяване* – възможност детето да сигнализира за своя емоция, желание, състояние (напр. „Уморен съм, бих искал/а почивка!“, „Помогни ми, моля те!“);
 - *поставяне на граници* – напомняне за преминалата граница в общуването, даване на възможност на детето също да сподели за свои граници;
 - *възможност за самоизява* – изява в области, които детето обича и в които се чувства по-уверено (спорт, изкуство, учение, хоби);
 - *използване на Резилианс*;
 - *даване на избор* – договаряне на последствията, договаряне на възможности;
 - *получаване на внимание, предмет, дейност, роля, доверие*;
 - *грижа за някого или нещо* – помощ за възрастни хора, грижа за животни и растения;
 - *физическо отстраняване/разделяне*;
 - *ограничаване на взаимодействията до ниво официални контакти*;
 - *социални/словесни умения* – използване на подходящи думи, тон, жест. Разпознаване на чувствата, заявяване на чувства, самоконтрол, поведение и решаване на конфликти;
 - *чувство за хумор* – представяне на ситуация от комичната ѝ страна, разказване на виц, смешна случка;
 - *овластяване и съвместност* – съвместно обсъждане, допитване, вземане на решения, вслушване в препоръки, търсене на обратна връзка, повишаване на отговорности и възможности за самоуправление.
- Стратегията „фокусиране върху минали успехи“ е подходяща и в случаи на спор или конфликт между двама души, когато специалистът им припомни минали случаи с позитивен характер:

В момента сте ядосани един на друг, но си спомням, че в последния мач на класа точно поради вашето разбирателство на терена успяхте да спечелите!

Чрез стратегията „стъпка по стъпка“ поставената задача се разделя на отделни части, като се поставя акцент върху възможностите и постигнатото от детето, като например:

Ситуация: Учителят проверява сгрешената от ученика задача.

Иване, виждам, че в началото си започнал правилно да решаваши задачата, но ето тук си се сбъркал. Нека да я разделим на части, за да видим къде и защо си сбъркал.

Обратен вариант би бил: Иване, решил си задачата по неправилен начин и отговорът ти е грешен. Не си се справил! Седни и реши задачата отново!

Стратегията „саморегулация“ е насочена към подтикване на детето само да изведе правила, норми, поведенчески модели за постигане на определени, значими за него цели.

В разговор с детето учителят да го подкани и заедно с него да опише поведението между приятели:

Според теб какво поведение е подобаващо на един приятел?

Детето може да открие следните отговори:

- Мога да се присъединявам към приятелите си и да играем.
- Мога да отстъпвам.
- Мога да се съобразявам с останалите.
- Мога да си давам играчките.
- Мога да се шегувам и смея.

Стратегията от „най-слабата към най-силната подбуда“ е свързана с динамиката на намесата на възрастния.

Ситуация: Детето отказва да седне на чина. Постоянно е изправено и закача съученика на задния чин.

1. Погледнете детето в очакване да седне.
2. Приближете се спокойно до него. Ако детето не иска да седне, му кажете „Седни, моля те“.
3. Ако детето отказва да седне след словесната покана, подканете детето да седне с жест, като потупате мястото на чина, докато му казвате „Седни, моля те“.
4. Ако детето не иска да седне, подкрепете физически детето, за да седне на чина.

Инструктажът за социална ситуация е свързан с информиране на децата за предстояща промяна на средата и свързаното с това очаквано поведение – посещение на кино, театър, влизане в столовата, разходка в парка и др.

Учителка към учениците:

- Какво е нужно да направим, за отидем до столовата подредени?
- Не трябва да тичаме до там.
- Точно така, но какво е нужно да направим, за да не тичаме до там?
- Трябва да ходим бавно.
- Точно така, нека го запишем на дъската. Какво друго можем да правим?
- Нужно е да чакаме в редица.
- Много добре, ще го запишем и него на дъската.

Предиизвикателното поведение много често е следствие на слабости в социалните умения, в словесните и изразните средства на детето. Начинът, по който децата изразяват своите чувства, състояния, желания, е важна част от тяхното социално включване и приемане от околните. Затова и поведението на възрастния, формулирането на послания, начините, по които споделя своите емоции пред детето, са от съществено значение за формиране на подходящите умения за общуване. Понякога неподходящите изразни средства на възрастния провокират предиизвикателното поведение. Ето и няколко примера:

Стратегия „промяна на посланията“

Забранително/заповедни послания – Няма да останеш с групата, ако продължаваш да се държиш така! Не притеснявай другите! Престани да спориш с мен! Престани да нарушаваш правилата, когато играеш! Слушай какво ти говоря!

Подходящи заместители – Можеш да останеш с групата, ако спреш с ... Можеш да стоиш с нас дотогава, докато не притесняваш другите. Ще обсъдим това, когато престанеш да спориш с мен. Тези, които спазват правилата, ще участват в играта. Би ли ми обърнал внимание, за да чуеш какво ти говоря.

Чрез стратегията „самозаявяване“ детето бива подкрепено да сигнализира по подходящ начин за своя емоция, желание, състояние. Тази стратегия е близка по смисъл със стратегията „поставяне на граници“, чрез която се цели изграждане на усет за граници в общуването между детето и околните.

Стратегия самозаявяване „Моля, помогни ми“

При поставена задача, за чието изпълнение детето има нужда от помощ, изчакайте и подканете при необходимост детето да изрази словесно молбата си. Например: в момента на затруднение погледнете го с очакване и попитайте „Какво има?“ и изчакайте няколко секунди. Ако детето отговори с „Не мога да се справя“, подканете го да изрази словесно какво иска да направите вие. Например: „Виждам, че ти е трудно, но не разбирам какво искаш да направя аз?“ или „Ако искаш с нещо да ти помогна, ми кажи.“ Ако се наложи, го подканете отново, като му подскажете да използва „въглищната думичка“.

„Чувството за хумор“ е една от най-познатите и успешни стратегии. То прави възможно да се погледне под различен ъгъл на трудна ситуация, да бъде намалено напрежението, да бъдат трансформирани емоциите и в същото време да бъде установен контрол над желаното поведение.

Ситуация: Детето крещи, хвърля предмети или удря. Не използва думи или жестове, за да поиска.

Отговор: огледална имитация на поведението с усмивка.

Хуморът като превенция: Разказване или зрително представяне на забавни истории, които подготвят детето за предстоящи дейности.

Стратегията „овластяване и съвместност“ е свързана с разбирането за зачитане на потребности като свобода, уважение, власт. Допитването и търсенето на обратна връзка, овластяването, демонстрират доверие, уважение, зачитане, добронамереност, симпатия и са мотивиращи механизми не само при възрастните, но и при децата. Съвместността при вземането на решения помага и на двете страни да се вслушат в гледната точка на другия, което улеснява процеса на приемане, още повече че понякога децата са по-съзидателни и прозорливи от възрастните. Включване на децата съвместно с възрастните в дискусии, дебати, тренинги по теми, свързани с предизвикателното поведение, е добра възможност да се чуе гледната им точка и да се подобрят чувствителността, уменията и нагласите на участниците в тях. Предоставянето на отговорности и овластяването са свързани с една от основните цели, а именно: от насочване на поведението към самоуправление. Децата трудно биха се справили самостоятелно, ако не им бъде предоставена възможността да вземат самостоятелни решения, да носят отговорности за тях,

сами да намират и вземат решения. В ситуации, застрашаващи живота и здравето на детето и/или околните, е необходимо да се използва и така наречената „физическа намеса“, използваща физически действия от страна на възрастния с цел ограничаване на този риск. Тази намеса включва специфични техники за задържане, разтървяване, установяване на телесен контрол в широк спектър от ситуации. (Nikolov, 2020).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Справянето с поведенческите затруднения е предизвикателство за родителите и специалистите от различни области при работа с деца. Наред с разбирането на причините, функциите на поведението и планирането на подкрепата, от съществено значение са подборът и ефективното прилагане на възпитателни методи и стратегии. Навременната и адекватна намеса е предпоставка за ограничаване на рисковото поведение и емоционалните разстройства. Подборът се определя от фактори като средата, дейностите, ситуацията, профилът на детето и прилагания. Едни стратегии са подходящи за училище, други – в семейна среда, но като цяло целят стимулиране на изявата на положителния потенциал чрез механизми като:

- повишаване на удовлетвореността от постигнати резултати;
- фокусиране върху силните страни;
- опора в личния опит, преживявания и ползи;
- приемане на идентичността и автентичността на детето;
- стимулиране на активността и интерактивността.

Разнообразието от използвани похвати и стратегии е възможност да бъде оказана ефективна подкрепа и промяна на поведението и е част от плана за подкрепа на дете с прояви на предизвикателно поведение. Резултатността се определя както от внимателния подбор, доброто познаване, продължителността и постоянството в използването им, така и от съвместността в действията на родители и ангажираните с детето специалисти (Ranev, 2022), (Nikolov, 2020), (Musa, Dergaa, 2022). Макар и да не са панацея във всеки случай, то познаването и умението да бъдат използвани са ключова компетентност за работещите с деца и е необходимо да бъдат включени в подготовката на специалистите и за повишаване капацитета на родителите.

БИБЛИОГРАФИЯ

Николаева, С. (2012). Мениджмънт на класа. Стратегии, техники и компетенции, Екс-Прес. [Nikolaeva, S. (2012). Menidjmnt na klasa. Strategii, tehniki i kompetentsii. Eks-Pres]

- Николов, Ц., (2020). Справяне с предизвикателното поведение при работа с деца в училищна и извънучилищна среда. Педагогика 92 (2) [Nikolov, C., (2020). Spravyane s predizvikatelnoto povedenie pri работа s deca v uchilishtna i izvanuchilishtna sreda. Pedagogika 92 (2)]
- Ранев, А. (2022). Позитивно възпитание и поведенческа промяна при работа с деца с предизвикателно поведение. Университетско издателство. [Ranev, A. (2022). Pozitivno vazpitanie i povedencheska promyana pri работа s deca s predizvikatleno povedenie. Universitetesko izdatelstvo]
- Ранев, А., Николов, Ц. (2017). Позитивен подход и физическа намеса при работа с деца с предизвикателно поведение. Педагогика, кн. 4. [Ranev, A., Ts., Nikolov (2017). Pozitiven podhod i fizicheska namesa pri работа s deca s predizvikatelno povedenie. In: sp. Pedagogika, кн. 4. Sofia]
- Ранев, А., Николов, Ц. (2014). Превенция и кризисна интервенция при работа с деца с поведенчески затруднения. В: Сапунджиева, К. (ред.) Академични полета на социалната педагогика. София. [Ranev, A., Ts., Nikolov (2014). Preventsia i krizisna interventsia pri работа s deca s povedencheski zatrudnenia. In: Sapundgieva, K. (red.) Akademichni poleta na sotsialnata pedagogika. Sofia]
- Станева, Я. (2017). Критерии за резиланс при родители с риск от раздяла с децата им. (изследване на случай). Педагогика, 7/2017. [Staneva, Ya. (2017). Kriterii za rezilians pri roditeli s risk ot razdyala s decata im. (izsledvane na sluchay). Pedagogika, 7/2017]
- Фурман, Б. (2007). Методът Детски умения. С., 2007 [Furman, B. (2007). Metodyt detski umenia. Sofia]
- Blair, K., Fox, L. (2011). Facilitating Individualized Interventions to Address Challenging Behavior. Center for Early Childhood Mental Health Consultation. Към. 08. 2021 – https://www.ecmhc.org/documents/CECMHC_FacilitatingToolkit.pdf
- Emerson, E., Bromley, J. (1995). The form and function of challenging behaviours. Journal of Intellectual Disability Research. Volume 39, Part 5, October. (посетено 12.2022 г.: https://www.researchgate.net/profile/Eric-Emerson/publication/14644241_The_form_and_function_of_challenging_behaviours/links/5cd18a89a6fdccc9dd933bf5/The-form-and-function-of-challenging-behaviours.pdf)
- Mayer, M., Acker, R., Lochman, J., Gresham, F. (2009). Cognitive-Behavioral Interventions for Emotional and Behavioral Disorders the Guilford Press.
- Musa, S., Dergaa, I., (2022). A Narrative Review on Prevention and Early Intervention of Challenging Behaviors in Children with a Special Emphasis on COVID-19 Times. In: Psychology Research and Behavior Management. Volume 15. 1559–1571 (посетено на 01. 2023 г.: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9234312/>)

За автора:

Александър Ранев, гл.ас. г-р

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ Факултет по науки за образованието и изкуствата

Научни интереси: педагогика, теория на възпитанието, мениджмънт на класа, подкрепа на позитивното поведение

E-mail: a.ranev@fppse.uni-sofia.bg

About the Author:

Aleksandar Ranev: PhD – Assistant Professor

Sofia University “St. Kliment Ohridski” Faculty of Educational Studies and Arts

Scientific interest – Pedagogy, Theory of Education, Classroom management, Positive behavior support

E-mail: a.ranev@fppse.uni-sofia.bg